

Фундація

Автор:

Айзек Азімов

Фундація

Айзек Азімов

Фундація #1

Галактична Імперія перебуває на шляху до свого занепаду. Попереду тисячоліття варварства і війн. Уникнути цього страхіття неможливо, але є шанс скоротити період руїни. Психоісторик Гарі Селдон знає, як це зробити. Саме він переконує імператора створити Фундацію – скарбницю надбань людства, з якої розпочнеться народження нової величної імперії. План Селдона спрацьовує, проте жага до влади і грошей стає перепорою в розвитку суспільства. Чи вдасться наступникам ученого скерувати рух історії в потрібному напрямку?

Айзек Азімов

Фундація

Пам'яті моєї матері (1895–1973)

Частина I

Психоісторики

ГАРІ СЕЛДОН – ...народився в 11988 році Галактичної ери, помер у 12069 році. Ці дати частіше подаються за літочисленням поточної Ери Фундації – 79-1 роки е. ф. Народжений у сім'ї представників середнього класу на Геліконі, сектор Арктура (де його батько, згідно з сумнівною легендою, вирощував тютюн на гідропонних плантаціях), він рано проявив дивовижні математичні здібності. Існує безліч анекдотів про ці його здібності, і деякі з них суперечать один одному. У віці двох років він, як кажуть...

Безсумнівно, свій найбільший внесок він зробив у галузі психоісторії. Селдон зайнявся нею тоді, коли вона була не більше, ніж набір розпливчастих аксіом, а залишив її ґрунтовною статистичною наукою.

Найкращою і найдетальнішою на сьогодні його біографією є праця Гаала Дорніка, який познайомився з науковцем, ще будучи зовсім молодим, за два роки до смерті великого математика. Історія їхнього знайомства...

Галактична енциклопедія[1 - Усі цитати з «Галактичної енциклопедії» взяті з її 116-го видання, опублікованого 1020 р. е.ф. видавництвом «Encyclopedia Galactica Publishing Co» (Термінус), із дозволу видавців. (Прим. авт.)]

1

Його звали Гаал Дорнік і він був сільським хлопцем, який до того ніколи не бачив Трентора. Тобто, не бачив у реальному житті. Він бачив його багато разів на гіпервідео, а іноді й у приголомшливих тривимірних випусках новин, що висвітлювали коронацію Імператора або відкриття засідання Галактичної Ради. І хоча він прожив усе своє життя на планеті Синнакс, яка кружляла навколо однієї з зірок на краю Блакитної Туманності, він, як бачите, не був відрізаний від цивілізації. Як і жодне місце в тогочасній Галактиці.

На тоді в Галактиці налічувалося 25 мільйонів населених планет, і всі вони зв'язувалися присягою на вірність Імперії, столицею якої і був Трентор. Це якраз ті останні п'ятдесят років, коли про Імперію ще можна було таке сказати.

Для Гаала ця поїздка стала справжньою кульмінацією його молодого наукового життя. У космосі він бував і до цього, тож сам політ для нього мало що значив. Якщо чесно, раніше він літав не далі єдиного супутника Синнаксу, де здобував потрібні йому для дисертації дані про механіку руху метеоритів, але ця космічна подорож однаково була на півмільйона миль, або півмільйона світлових років. Він морально готувався лише до стрибка крізь гіперпростір – явища, якого він ще не переживав під час звичайних міжпланетних мандрівок. Стрибок залишався й, імовірно, завжди буде єдиним практичним способом подолати відстань між зірками. Подорож крізь звичайний простір могла тривати зі швидкістю не вищою за швидкість світла (одне з наукових понять, що збереглися ще із забутого світанку людської історії), а це означало б роки мандрів навіть між найближчими населеними системами. А крізь гіперпростір – область, яку важко було собі уявити і яка не була ні простором, ні часом, ні матерією, ні енергією, ні чимось, ні нічим, – можна було пройти вздовж Галактики за інтервал, що дорівнював двом найближчим моментам часу. Гаал чекав першого з цих стрибків, дещо побоюючись, аж у животі трохи крутило, а завершилося все незначною вібрацією, маленьким внутрішнім поштовхом, який припинився, перш ніж він усвідомив, що щось відчув. От і все.

Після цього був лише корабель, великий і блискучий; приголомшливий результат дванадцяти тисячоліть імперського прогресу; і він сам, зі своєю нещодавно захищеною докторською дисертацією з математики та запрошенням від великого Гарі Селдона прилетіти на Трентор, щоб узяти участь у його значному та трохи таємничому проєкті. Після розчарування від стрибка Гаал з нетерпінням чекав, коли з'явиться Трентор. Він не виходив з оглядової зали. Щоразу, коли в оголошений час відчинялися сталеві затвори люків, він завжди був поруч, спостерігаючи за суворим блиском зірок, захоплюючись неймовірними хмарами зоряних скупчень, схожих на величезну масу світлячків, немов спійманих у своєму леті й завмерлих назавжди. Якось він побачив холодний синьо-білий дим газової туманності, що пропливала над ілюмінатором за п'ять світлових років від корабля, здалеку нагадуючи молоко. Вона наповнила кімнату крижаними тонами, а потім зникла з поля зору за дві години, після чергового стрибка. Сонце Трентора спершу було важко побачити – біла плямка, що губилася в міриадах таких самих зірок, і тільки позначка в корабельному путівнику вказувала на неї. Тут, біля центру Галактики, густі скупчення зірок. Але з кожним стрибком ця зірочка сяяла все яскравіше, а решта блідли й рідшали на її тлі.

До зали зайшов офіцер і сказав:

– Оглядову залу буде зачинено на весь час, що лишився до кінця подорожі.
Підготовка до посадки.

Гаал пішов слідом за ним, тримаючись за білий рукав із зображенням зорельота й сонця Імперії.

– Можна мені залишитися? – спитав він. – Я хотів би подивитися на Трентор.

Офіцер усміхнувся, і Гаал трохи почервонів. Йому спало на думку, що він говорить із провінційним акцентом.

Офіцер відповів:

– До ранку ми вже приземлимося на Трентор.

– Я мав на увазі, що хочу побачити його з космосу.

– Вибач, мій хлопчику. Якби це була космічна яхта, то це, може, і вдалося б зробити. Але ми гальмуватимемо, повернувшись до Сонця. Ти ж не хочеш одночасно і осліпнути, і отримати опіки та шрами від радіації?

Гаал пішов до виходу. Офіцер гукнув йому вслід:

– Хлопче, згори Трентор однаково був би для тебе сірою плямою. Чому б тобі не замовити космічний тур, коли ми приземлимося? Вони дешеві.

Гаал озирнувся.

– Дуже вам дякую за пораду.

Його охопило розчарування, наче маленького хлопчика, така дитяча легковажність природна і для дорослого, і Гаалові до горла підкотився клубок. Він ніколи не бачив Трентор, неймовірну розпростерту планету, велику, наче життя, і не очікував, що доведеться чекати довше.

Корабель приземлився в мішанині шумів. Було чути віддалене шипіння атмосфери, яку прорізав корабельний метал. Спокійне дзижчання кондиціонерів, що боролися з теплотою від тертя, і дедалі повільніший шум двигунів, які виконували гальмування. Було чути голоси чоловіків і жінок, які зібралися в приміщеннях для висадки, і скрегіт лебідок, що піднімали багаж, пошту та вантажі до довгої осі корабля, звідки їх потім мали перевезти на розвантажувальну платформу. Гаал відчув легку вібрацію, яка означала, що корабель уже не рухається самостійно. Гравітація судна протягом кількох годин поступилася гравітації планети. Тисячі пасажирів терпляче сиділи в приміщеннях для висадки, які легко розгойдувалися в м'яких силових полях, щоб пристосувати людей до зміни напрямку гравітації. Тепер вони повзли вниз звивистими пандусами до великих шлюзів, що з'явилися попереду.

Багаж Гаала був незначним. Він стояв біля столу, поки його пожитки швидко й зі знанням справи розібрали та склали знову. Візу в паспорті перевірили й поставили печатку. Він сам не звернув на все це жодної уваги.

Це був Трентор! Повітря тут здавалося трохи щільнішим, а гравітація трохи більшою, ніж на його рідній планеті, але він до цього звикне. Він запитав себе – чи звикне до цих величезних розмірів? Будівля космопорту була величезною. Дах височів так далеко, що його ледь було видно. Гаал майже уявив собі хмари, що могли б формуватися під цим безмежним покриттям. Протилежної стіни взагалі не було видно; лише чоловіки та столи й підлога, яка сходилася в одній точці, аж доки не губилася в тумані.

Чоловік за столом знову заговорив. Його голос звучав роздратовано. Він сказав:

– Проходьте, Дорнік. – Йому довелося відкрити візу й знову глянути, перш ніж він згадав ім'я.

– А де... де... – почав Гаал. Чоловік за столом ткнув пальцем:

– Стоянка таксі праворуч і третій поворот наліво.

Гаал рушив, побачивши напис, що світився, крутячись і зникаючи у повітрі:
«ТАКСІ В УСІ НАПРЯМКИ».

Коли Гаал пішов, з натовпу відокремилася якась постать і підійшла до столу. Чоловік за столом підвів голову й коротко кивнув. Постать кивнула у відповідь і рушила слідом за молодим іммігрантом.

Це було вчасно, бо він устиг почути пункт призначення Гаала. Гаал обіперся на бар'єр. На маленькій табличці було написано «Диспетчер». Чоловік, якого стосувався напис, не підводячи голови, спитав:

– Куди?

Гаал завагався, і навіть ці кілька секунд роздумів створили позаду нього чималу чергу.

Диспетчер підвів голову:

– Куди?

У Гаала було небагато грошей, але ж це тільки одна ніч, а потім він матиме роботу. Він намагався здаватися байдужим:

– До хорошого готелю, будь ласка. Диспетчера це не вразило.

– Вони всі хороші. Назвіть, до якого. Гаал у відчаї відповів:

– До найближчого, будь ласка.

Диспетчер натиснув кнопку. На підлозі з'явився тонкий промінець світла, який звивався посеред інших, що виблискували та тьмяніли, демонструючи різні кольори й відтінки. У руки Гаалові тицьнули квиток, що теж слабо світився.

– Один-дванадцять, – промовив диспетчер. Гаал намацав у кишені монети й спитав:

– Куди мені йти?

– Ідіть за світлом. Квиток світлитиметься доти, доки ви будете рухатися в правильному напрямку.

І Гаал пішов. Сотні людей повзли широким залом, уважно йдучи за промінцями й напружуючись у точках перетину, щоб прийти до місця призначення.

Його власна стежка обірвалася. Чоловік у блискучій синьо-жовтій уніформі, що сяяла новим пластотекстилем, потягнувся за його двома сумками.

– Прямий рейс до «Люксора», – сказав він.

Чоловік, який за ним стежив, почув це. Також він почув, як Гаал сказав: «Чудово», – і побачив, як той заліз у тупоносу машину.

Таксі піднялося вертикально вгору. Гаал дивився крізь вигнуте прозоре вікно, захоплюючись відчуттям польоту всередині замкнутої структури та інстинктивно тримаючись за спинку водійського сидіння. Простір унизу звузився, і люди стали схожими на мурах, які безладно біжать хто куди. Вид за вікном усе вужчав і віддалявся. Попереду була стіна. Вона починалася високо в повітрі й зникала з поля зору. Її пронизували отвори тунелів. Таксі Гаала пірнуло до одного з них. На якусь мить Гаал знічев'я замислився, як це його водій зміг вибрати потрібний тунель з-поміж безлічі інших. Тепер навколо панувала темрява й крізь неї, трохи розряджаючи похмуру обстановку, пробивався лише один із сигнальних вогнів. Повітря сповнювалося звуком машини, що летіла тунелем.

Гаал подався трохи вперед від гальмування машини, а потім таксі вискочило з тунелю й знову спустилося на землю.

– Готель «Люксор», – сказав водій, хоч у цьому не було потреби. Він допоміг Гаалові з багажем, із діловим виглядом узяв десять кредиток на чай, підібрав нового пасажирів й знову піднявся в повітря.

За весь цей час, починаючи з моменту висадки, Гаал не побачив жодного проблиску чистого неба.

ТРЕНТОР – ...На початку тринадцятого тисячоліття ця тенденція досягла свого апогею. Будучи центром Імперського Уряду впродовж сотень поколінь і перебуваючи фактично в центрі Галактики серед найбільш густонаселених і промислово розвинених світів системи, він не міг не перетворитися на найбільше та найбагатше скупчення людей, що будь-коли бачила ця Раса. Невпинно прогресуючи, його урбанізація досягла своєї найвищої точки. Уся поверхня Трентора площею 75 мільйонів квадратних миль перетворилася на одне місто. Кількість населення досягла максимуму, перевищивши 40 мільярдів. Ця величезна маса людей майже вся обслуговувала адміністративні потреби Імперії і однаково була занадто малою для виконання цього завдання. (Слід пам'ятати, що неможливість належного управління Галактичною імперією під керівництвом нечестолюбних імператорів була одним зі значних чинників, що спричинили її падіння.) Щодня флотилії з десятків тисяч кораблів привозили продукти з двадцяти сільськогосподарських світів на обідні столи Трентора...

Через залежність від зовнішніх світів у виробництві продовольства і, по суті, щодо всіх життєвих потреб, Трентор ставав дедалі більш уразливим для захоплення шляхом облоги. В останні тисячоліття існування Імперії численні й безперервні бунти змушували кожного нового імператора все ясніше усвідомлювати це й імперська політика стала не більше ніж захистом тендітної яремної вени, якою був Трентор.

Галактична енциклопедія

Гаал не був упевнений, чи світило сонце, або, якщо вже на те пішло, був надворі день чи ніч. Він соромився про це запитати. Уся планета, здавалося, жила під металевим ковпаком. Страва, яку він щойно скуштував, ішла в меню як сніданок, але існувало чимало планет, які жили за стандартною часовою шкалою, не звертаючи увагу на незручну для них зміну дня і ночі. Швидкість обертів планет навколо осі була різною, і він не знав, як швидко обертається навколо своєї осі Трентор.

Спочатку він нетерпляче шукав табличку з написом «Зимовий сад» і знайшов її, але це виявилася кімната, де можна було погрітися в променях штучного сонця.[2 - Зимовий сад англійською звучить як «Sun Room» – дослівно «сонячна кімната». (Тут і далі примітки перекладача, якщо не зазначено інше.)] Він затримався там на хвилину або дві, а потім повернувся до головного вестибюля «Люксора».

Він спитав у чергового:

- Де я можу придбати квиток на планетний тур?

- Тут.

- А коли він починається?

- На сьогоднішній ви спізналися. Наступний буде завтра. Придбайте зараз квиток, і ми зарезервуємо для вас місце на завтра.

- Ой. - Завтра – це вже запізно. Завтра він мусить бути в Університеті. Він спитав:

- А є у вас оглядова вежа чи щось подібне? Я маю на увазі, просто неба.

- Звичайно! Якщо хочете, я продам вам квиток. Тільки дозвольте, я перевірю, чи немає надворі дощу. – Він натиснув клавішу біля ліктя й прочитав повідомлення, що побігло по матовому екрану. Гаал читав разом з ним.

Черговий сказав:

- Хороша погода. Подумайте про це, як на мене, зараз якраз сухий сезон. – І невимушено додав: – Я сам не сильно заморочуюся, що там надворі. Востаннє вилазив туди три роки тому. Самі розумієте, один раз глянув і достатньо. Ось ваш квиток. Біля службового входу спеціальний ліфт. На ньому є напис «До вежі». Просто підніміться ним.

Цей ліфт був нового типу й рухався за допомогою гравітаційного відштовхування. Гаал зайшов першим, а решта – за ним. Оператор натиснув на кнопку. На мить Гаал відчув, що висить у повітрі, коли сила тяжіння знизилася до нуля, а потім знову набрав невеличку вагу, коли ліфт рушив угору. Потім ліфт

загальмував – і його ноги знову відірвалися від підлоги. Він мимоволі скрикнув.

Пролунав голос оператора:

– Засуньте ноги під поручні на підлозі. Ви що, читати не вмієте? Інші вже зробили це. Вони посміхалися, дивлячись, як він шалено та марно намагається спуститися вниз, упираючись у стіну. Їхне взуття притиснулося до хромованих поручнів, що були прикріплені до підлоги паралельно один одному, з проміжком у два фути. Він помітив їх при вході, але не звернув уваги.

Потім хтось простягнув руку й потягнув його вниз. Гаал, задихаючись, хотів подякувати, але в цей момент ліфт зупинився.

Він вийшов на відкриту терасу, затоплену білим сяйвом, від якого заболіли очі. Чоловік, який щойно подав йому руку допомоги, ішов одразу за ним.

Чоловік доброзичливо сказав:

– Тут повно вільних місць.

Гаал закрив рота, відсапуючись, а потім погодився:

– Справді, так і є. – Він машинально рушив до них, а потім зупинився.

І звернувся до чоловіка:

– Якщо не заперечуєте, я ненадовго зупинюся біля перил. Я... я хочу трохи подивитися.

Той доброзичливо махнув рукою, і Гаал перехилився через поручні, що сягали плеча, і занурився в споглядання панорами, яка відкривалася перед ним.

Він не бачив землі. Вона губилася посеред штучних споруд, які були складнішими одна від одної. Не видно було й обрїю – лише метал на тлі неба, що простягався навкруги, утворюючи майже одноманітну сірість, і він знав, що така сама картина по всій планеті. Навколо не було жодного руху – хіба що кілька прогулянкових суден тинялися по небу. Але він розумів, що під металевим

покровом цього світу триває жвавий рух мільярдів людей.

Навколо не було видно жодної зелені; ні зелені, ні ґрунту, ні якихось форм життя, окрім людей. Він неясно розумів, що десь у цьому світі є імператорський палац, розташований посеред ста квадратних миль справжнього ґрунту, у зелені дерев, у веселкових барвах квітів. Але це був малесенький острівець посеред океану сталі, і звідси його не було видно. Він міг знаходитися, можливо, за десять тисяч миль звідси. Гаал не знав цього напевно.

Він повинен негайно вирушити в планетний тур!

Гаал шумно зітхнув і усвідомив, що нарешті опинився на Тренторі; на планеті, яка була центром усієї Галактики і ядром людської раси. Він не бачив жодного з її недоліків. Жодного з тих зорельотів, що сідали із продовольством у трюмах. Не усвідомлював того, яка тонка яремна вена з'єднує 40 мільярдів населення Трентора з усією Галактикою. Він бачив лише наслідки одного з наймогутніших діянь людини – повне й остаточне, майже зневажливе підкорення одного зі світів.

Він відійшов із дещо приголомшеним поглядом. Його знайомий з ліфта вказав на місце поруч, і Гаал присів.

Чоловік усміхнувся.

– Мене звати Джерріл. Ви вперше на Тренторі?

– Так, містере Джерріл.

– Я так і думав. Джерріл – це мое ім'я, а не прізвище. Трентор захопить вас, якщо ви маєте поетичний темперамент. Тренторіанці ніколи не приходять сюди. Вони не люблять це місце. Воно їх нервує.

– Нервує? Мене, до речі, звати Гаал. Чому воно має їх нервувати? Воно прекрасне.

– Це, Гаале, ваше суб'єктивне сприйняття. Якщо ви народилися в кабінці, вирости в коридорі, працюєте в клітці, а відпочиваєте в переповненому

зимовому саду, а потім виходите на відкритий простір, де над вами немає нічого, крім неба, то це може викликати у вас лише нервовий зрив. Вони змушують дітей приходити сюди раз на рік, після того як їм виповниться п'ять. Не знаю, чи є від цього якась користь. Насправді їм цього мало, і коли вони приходять сюди перші кілька разів, то влаштовують істерики. Діти повинні відвідувати майданчик хоча б раз на тиждень, одразу як їх відлучать від грудей. – Він продовжив: – Звичайно, усе це не має ніякого значення. Що з того, що вони ніколи сюди не виходять? Вони щасливі там, унизу, керуючи Імперією. Як ви думаєте, на якій ми висоті?

– Півмилі? – сказав він і подумав, чи не наївно це прозвучало. Мабуть, наївно, бо Джерріл трохи пирхнув, стримуючи сміх.

– Ні, лише п'ятсот футів.

– Що? Але ж ліфт піднімався...

– Знаю. Та більшу частину часу він піднімався до рівня поверхні. Трентор на мильо вглибину пронизаний тунелями. Він мов айсберг. На дев'ять десятих він прихований від людського ока. Використовуються навіть кілька миль ґрунту під океаном на береговій лінії. Насправді ми настільки занурилися під землю, що можемо використовувати різницю температур, яка створюється цією парою миль, і забезпечувати всі свої потреби в енергії. Ви про це знали?

– Ні, я думав, що ви використовуєте атомні генератори.

– Колись використовували. Але так дешевше.

– Уявляю собі.

– Що ви про все це думаєте? – На якусь мить доброзичливий тон чоловіка випарувався, перетворившись на прагматичність. Він набув майже хитрого вигляду.

Гаал розгубився.

– Прекрасно, – повторив він знову.

- Ви тут на відпочинку? Чи подорожуєте, роздивляєтеся визначні місця?

- Не зовсім. Узагалі-то, я завжди мріяв відвідати Трентор, але передусім приїхав сюди на роботу.

- Так? /Он як?/

Гаал відчув, що має пояснити.

- Буду працювати в проекті доктора Селдона в університеті Трентора.

- Ворона Селдона?

- Ні. Я маю на увазі Гарі Селдона. Психоісторика Селдона. Я не знаю ніякого Ворона.

- Це він і є. Його тут називають Вороном. Самі розумієте, у лайливій формі. Він продовжує прогнозувати катастрофи.

- Катастрофи? - Гаал був щиро здивований.

- Звичайно, ви мали б це знати. - Джерріл не усміхався. - Ви ж працюватимете на нього, хіба ні?

- Ну так, я математик. Але чому він передбачає катастрофи? Які саме?

- А ви як думаете?

- Боюся, що не маю анінайменшого уявлення. Я читав статті, опубліковані Селдоном і його групою. Вони стосуються математичної теорії.

- Так, те, що публікується.

Гаал відчув роздратування. /Він сказав: /

- Я думаю, мені час повертатися. Дуже радий був з вами познайомитися.

Джерріл байдуже помахав йому рукою.

У номері Гаал застав якогось чоловіка. Він був настільки вражений, що навіть не вимовив неминучої фрази «Що ви тут робите?», яка вже мала злетіти з його вуст.

Чоловік підвівся. Він був старий і майже лисий, трохи кульгав, але його сині очі були ясні.

– Я Гарі Селдон, – сказав він, перш ніж спантеличений мозок Гаала зіставив це обличчя з тим, що він багато разів бачив на фотографіях.

* * *

ПСИХОІСТОРІЯ – ...Використовуючи нематематичні концепції, Гаал Дорнік визначив психоісторію як галузь математики, що досліджує реакції людських груп на певні соціальні та економічні стимули...

Усі ці визначення містили приховане вихідне положення, що реакції людських груп завеликі для справжньої статистичної обробки. Необхідний розмір такої групи може бути визначений за допомогою першої теореми Селдона, яка... Іншим вихідним положенням було те, що людська група не повинна підозрювати про психоісторичний аналіз, щоб її реакції були справді випадковими.

В основі всієї психоісторії лежить розробка функцій Селдона, які показують властивості, що їх можна порівняти з такими соціальними та економічними силами, як...

Галактична енциклопедія

4

– Доброго дня, сер, – сказав Гаал. – Я... Я...

– Ви не думали, що ми зустрінемося раніше, ніж завтра? Звісно, ми не мали б зустрітися. Просто, якщо ми плануємо користуватися нашим обладнанням, то мусимо працювати швидко. Набирати нових людей стає дедалі важче.

– Не розумію вас, сер.

– Ви ж розмовляли з чоловіком на оглядовій вежі?

– Так, його звали Джерріл. Більше я нічого про нього не знаю.

– Його ім'я нічого не означає. Він є агентом Комісії громадської безпеки. Він стежив за вами від космопорту.

– Але чому? Я дуже збентежений.

– Цей чоловік на вежі щось говорив про мене? Гаал завагався.

– Він називав вас Вороном Селдоном.

– Він сказав чому?

– Сказав, що ви передбачаєте катастрофи.

– Так, я це роблю. Що для вас означає Трентор?

Здавалося, що всі питають його про Трентор. Гаал відчув, що може відповісти лише одне:

– Тут прекрасно.

– Ви сказали це, не думаючи. А як щодо психоісторії?

– Я не думав про те, щоб застосовувати її для розв'язання цієї проблеми...

– Коли закінчите працювати зі мною, юначе, ви навчитеся застосовувати психоісторію до розв’язання всіх проблем як щось цілком природне. Погляньте сюди. – Селдон витягнув з мішечка на поясі невеличкий обчислювач. Кажали, що він тримав його під подушкою і користувався, коли його мучило безсоння. Його сіра глянсова поверхня була трохи зношена від постійного використання. Спритні пальці Селдона, уже вкриті плямами від віку, зарухалися по клавішах. У верхньому ярусі засвітилися червоні символи.

Він пояснив:

– Це показує, у якому стані Імперія знаходиться зараз. Зробив паузу, чекаючи відповіді.

Гаал урешті зронив:

– Але ж це, мабуть, неповна картина.

– Так, неповна, – сказав Селдон. – Я дуже радий, що ви не сприймаєте мої слова на віру. Однак це наближення, на основі якого можна продемонструвати припущення. Ви погоджуєтеся?

– Так, якщо врахувати те, що я пізніше перевірю виведену функцію. – Гаал старанно уникав можливої пастки.

– Добре. Додайте до цього відому ймовірність убивства імператора, бунту віце-королів, теперішній рецидив періодів економічної депресії, зниження швидкості планетарних досліджень... Він говорив і говорив. Щойно він згадував про новий чинник, нові символи оживали під дотиком Селдона і додавалися до основної функції, яка розширювалася та змінювалася.

Гаал зупинив його лише раз.

– Я не бачу обґрунтованості цієї множини трансформацій. Селдон повторив повільніше.

– Але всі ці обчислення зроблені шляхом соціооперацій, що є забороненими.

– Правильно. Ви швидко схоплюєте, але ще недостатньо швидко. У нашому випадку це не підпадає під заборону. Дозвольте мені розкрити формулу.

Процедура зайняла більше часу, і наприкінці Гаал скромно сказав:

– От тепер бачу.

Нарешті Селдон припинив свої обчислення.

– Таким буде Трентор через три століття. Як ви це поясните? Га? – Він нахилив голову набік і став чекати.

Гаал відповів з недовірою в голосі:

– Повне знищення! Але... але ж це неможливо. Трентор ніколи...

Селдона переповнювало сильне хвилювання людини, чие тіло нещодавно зістарилося:

– Ну, продовжуйте, продовжуйте. Ви ж бачили, як з'явився цей результат. Сформулюйте його словами. Забудьте поки що про символи.

Гаал продовжив:

– Чим більш спеціалізованим стає Трентор, тим більше зростає його вразливість, тим важче йому захистити себе. Крім того, чим більше він перетворюється на адміністративний центр Імперії, тим він цінніша здобич для інших. І чим більш невизначений порядок успадкування імператорського престолу, тим загрозливіших масштабів набирають чвари серед знатних сімей, і зникає соціальна відповідальність.

– Достатньо. А якою є ймовірність повного знищення в числовій формі?

– Я не можу цього сказати.

– Але ж безсумнівно, ви можете виконати раціональне диференціювання?

Гаал відчув себе під тиском. Обчислювача йому не запропонували. Селдон тримав його за фут від очей. Шалено підраховуючи, він відчув, як на лобі виступив піт.

- Близько 85 %? - припустив.

- Непогано, - промовив Селдон, випнувши нижню губу. - Але й не надто добре. Справжня цифра становить 92,5 %.

- За це вас і прозвали Вороном? - спитав Гаал. - Я не бачив нічого подібного в журналах.

- Звичайно, не бачили. Такі речі не друкуються. Ви думаете, що Імперія стане показувати свою хиткість? Це один із дуже простих прикладів психоісторії. Але деякі з наших обчислень потрапили в аристократичні кола.

- Це погано.

- Необов'язково. Усе це береться до уваги.

- Так ось чому за мною стежили...

- Так. Усе, що стосується мого проекту, аналізується.

- Ви в небезпеці, сер?

- О так. Імовірність того, що мене стратять, дорівнює 1,7 %, але, звичайно, проект це не зупинить. Ми теж узяли такий чинник до уваги. Ну та це неважливо. Гадаю, ми з вами зустрінемося завтра в університеті?

- Звичайно, - відповів Гаал.

* * *

КОМІСІЯ ГРОМАДСЬКОЇ БЕЗПЕКИ – ...Аристократична група, що прийшла до влади після вбивства Клеона I, останнього з Ентунів. Вона головним чином привнесла елемент порядку в період нестабільності та невизначеності в Імперії.

Перебуваючи під контролем сімей Ченів та Дівартів, комісія врешті деградувала до функцій сліпого інструменту підтримки статус-кво. Її представники так і не були повністю усунуті від влади аж до того часу, коли на престол зійшов останній могутній імператор Клеон II. Перший Головний Комісар...

У певному сенсі, початок занепаду Комісії можна простежити від суду над Гарі Селдоном, що відбувся за два роки до початку Ери Фундації. Цей суд описаний у біографії Гарі Селдона, складеній Гаалом Дорніком...

Галактична енциклопедія

5

Гаал не дотримався обіцянки. Наступного ранку він прокинувся від приглушеного дзвінка внутрішнього зв'язку. Гаал відповів, і голос порт'є, так само тихий і сповнений протесту, повідомив йому, що він за наказом Комісії громадської безпеки перебуває під вартою. Гаал кинувся до дверей і виявив, що вони вже не відчиняються.

Він міг лише одягнутися й чекати.

За ним прийшли й повели в інше місце, але однаково це було затримання. Йому дуже ввічливо ставили питання. Усе було дуже цивілізовано. Гаал пояснив, що він провінціал із Синнаксу, що вчився в таких і таких закладах і отримав ступінь доктора математики за такі-то дослідження. Він подав резюме на посаду в проекті доктора Селдона й був прийнятий. Знову й знову переповідав ці деталі; а вони знову й знову поверталися до питання про те, як він приєднався до проекту Селдона. Як про нього почув, якими мають бути його обов'язки, які таємні інструкції він отримав, у чому суть проекту?

Гаал відповідав, що не знає. Що не отримував жодних таємних інструкцій. Він – науковець і математик. Його не цікавить політика.

Нарешті ввічливий слідчий запитав:

- Коли буде знищено Трентор? Гаал завагався.

- Я не можу сказати про це, виходячи з моїх власних знань.

- А хто може сказати?

- Як я можу говорити за інших? - Гаал відчув увагу до своєї особи, надмірну увагу.

Слідчий сказав:

- Хтось говорив вам про таке знищення, з'ясував якусь конкретну дату? - А коли юнак завагався, продовжив: - За вами стежили, докторе. Ми були в аеропорту, коли ви приїхали. На оглядовій вежі, коли ви чекали на своє призначення; і, звичайно ж, нам вдалося підслухати вашу розмову з доктором Селдоном.

- Тоді ви знаєте його погляди на це питання, - відповів Гаал.

- Можливо. Але ми хотіли б почути це від вас.

- Він вважає, що Трентор буде знищено через три століття.

- Він довів це... ммм... математично?

- Так, довів, - зухвало відповів Гаал.

- Припускаю, ви вважаєте ці дані правильними.

- Якщо доктор Селдон ручається за них, то вони правильні.

- Тоді ми повернемося.

– Почекайте. Я маю право на адвоката. Я вимагаю дотримання моїх прав як громадянина Імперії.

– Ми їх дотримаємося. Захисник невдовзі з'явився.

Увійшов високий чоловік – настільки худий, що мимоволі виникало запитання, чи вміщається на його обличчі усмішка.

Гаал підвів голову. Він почувався розбитим і пригніченим. З ним стільки всього сталося, а він не пробув на Тренторі ще й тридцяти годин.

Чоловік відрекомендувався:

– Я Лорс Авакім. Доктор Селдон направив мене бути вашим представником.

– Правда? Ну тоді слухайте. Я вимагаю негайного звернення до Імператора. Мене безпідставно затримали. Я ні в чому не винен. Ні в чому. – Він ляснув долонями по колінах. – Ви повинні негайно організувати слухання справи в присутності Імператора.

Авакім ретельно викладав на стіл вміст пласкої течки. Якби Гаал мав бажання, він би впізнав юридичні бланки «Целомет», схожі на тонкі металеві стрічки, які можна було вставити в маленьку особисту капсулу.

Крім того, міг би впізнати кишеньковий диктофон.

Не звертаючи уваги на емоції Гаала, Авакім урешті-решт підвів голову.

– Комісія, звичайно ж, записуватиме нашу розмову за допомогою шпигунського променя. Це протизаконно, але вони все одно це зроблять.

Гаал скреготнув зубами.

– Однак, – продовжив Авакім, неквапливо присівши, – диктофон, який ви бачите на столі, схожий на абсолютно звичайний диктофон і добре виконує свої обов'язки, крім того, має додаткову властивість глушити сигнал шпигунського променя. Це те, що вони не відразу виявлять.

- То я можу говорити.

- Звичайно.

- Тоді я хочу слухань у присутності Імператора.

На обличчі Авакіма з'явилася крижана посмішка – виявилось, що для неї все ж таки є місце. Шкіра на його щоках зморщилася достатньо, щоб посміхнутися.

- Видно, що ви з провінції.

- Але я все ж громадянин Імперії. Такий самий, як ви або будьхто з цієї Комісії громадської безпеки.

- Безумовно, безумовно. От тільки ви – як провінціал – маєте помилкові уявлення про життя на Тренторі. Тут немає ніяких слухань у присутності Імператора.

- А до кого ще можна звернутися після цієї Комісії? Є якась процедура?

- Ні до кого. На практиці тут не існує жодного захисту. Офіційно ви можете звернутися до Імператора, але жодних слухань не буде. Розумієте, сьогоднішній Імператор – це не Імператор з династії Ентунів. Боюся, що Трентор – у руках аристократичних родин, з представників яких і складається Комісія громадської безпеки. Це одна з тих подій, перебіг яких добре передбачений психоісторією.

- Справді? – спитав Гаал. – У цьому випадку, якщо доктор Селдон може передбачити історію Трентора на триста років уперед...

- Він може передбачити її на п'ятнадцять століть уперед.

- Хай буде п'ятнадцять століть. Але чому ж він учора не передбачив події цього ранку й не попередив мене? Вибачте. – Гаал присів і опустил голову на одну зі спітнілих долонь. – Я добре знаю, що психоісторія – це статистична наука й не може передбачити долю окремо взятої людини хоч би з якою точністю. Зрозумійте мене, я засмучений.

- Але ви помиляєтеся. Доктор Селдон припускав, що вас заарештують сьогодні вранці.

- Що?

- Мені дуже шкода, але це правда. Комісія дедалі ворожіше ставилася до його діяльності. Нові люди, які приєднувалися до групи, відчували все більше перешкод. Графіки показали, що в наших інтересах тепер довести питання до кульмінаційного моменту. Сама Комісія реагувала дещо повільно, тому доктор Селдон відвідав вас учора, щоб змусити її прискоритися. Жодної іншої причини в нього не було.

У Гаала перехопило подих:

- Я обурений...

- Будь ласка, не треба. Це було необхідно. Вас обрали без будь-яких особистих причин. Ви повинні розуміти, що плани доктора Селдона, які він розробляв з усіма математичними обрахунками понад 18 років, включають усі можливі варіанти розвитку подій з усіма значними ймовірностями. Це одна з них. Мене послали лише для того, щоб запевнити вас, що вам не треба боятися. Усе закінчиться добре: для проекту – майже напевно, для вас – із найбільшим ступенем вірогідності.

- Назвіть цифри, – зажадав Гаал.

- Для проекту понад 99,9 %.

- А для мене?

- Мені сказали, що ця ймовірність дорівнює 77,2 %.

- Тобто я маю більш ніж один шанс із п'яти бути засудженим до тюремного ув'язнення або смерті.

- Ймовірність останнього варіанта складає менше відсотка.

- І то правда, що таке для розрахунків одна людина... Приведіть до мене доктора Селдона.

- На жаль, не можу. Його самого заарештували.

Двері відчинилися. Гаал не встиг навіть скрикнути. До камери зайшов охоронець, наблизився до столу, узяв диктофон, оглянув його з усіх боків і поклав у кишеню.

Авакім спокійно сказав:

- Мені буде потрібен цей інструмент.

- Ми, адвокате, дамо вам інший. Такий, що не випромінює статичне поле.

- У такому випадку моя розмова завершена. Гаал глянув йому вслід і залишився один.

6

Судовий процес (Гаал припускав, що це саме він, хоча це дійство було мало схоже на ті складні юридичні процедури, про які він читав) тривав недовго.

Минав третій день. Однак Гаалові вже було важко згадати, як усе починалося.

Його самого дзьобали мало. Важка артилерія тренувалася на докторі Селдоні. Проте він був незворушним. Для Гаала він став єдиною точкою стабільності, що ще залишилася в цьому світі.

Публіка була нечисленною – переважно барони Імперії. Пресу та громадськість на засідання не допустили, і були великі сумніви, що багато сторонніх людей знали про процес над Селдоном. Усе відбувалося в атмосфері відвертої ворожості до підсудних.

П'ятеро членів Комісії громадської безпеки сиділи за столом на підвищенні. Багряно-золоті мантиї та щільно посаджені блискучі пластикові кашкети свідчили про їхні суддівські посади. У центрі – Головний Комісар Лінг Чен. Гаал ніколи не бачив такого визначного лорда й спостерігав за ним із захопленням. Протягом усього процесу Чен не сказав майже нічого. Він сидів з таким виглядом, що було зрозуміло – розмовляти тут він вважає нижче за свою гідність.

Адвокат Комісії звірився зі своїми записами та продовжив допит Селдона, який все ще сидів на лаві підсудних:

Питання. Що ж, докторе Селдон, розберімося. Скільки людей на цей час бере участь у вашому проекті?

Відповідь. П'ятдесят математиків.

П. Включно з доктором Гаалом Дорніком?

В. Доктор Дорнік – п'ятдесят перший.

П. О, то виходить, що їх п'ятдесят один? Подумайте добре, докторе Селдон. Може, їх п'ятдесят два або п'ятдесят три? А то, може, і більше?

В. Доктор Дорнік ще офіційно не зарахований до штату моєї організації. Коли буде зарахований, тоді буде п'ятдесят один. Наразі їх п'ятдесят, як я й казав.

П. А їх не може бути близько ста тисяч?

В. Математиків? Ні.

П. Я не казав про математиків. Якщо брати фахівців різних галузей, то у вас працює сто тисяч людей?

В. Так, у цьому сенсі ваша цифра може бути правильною.

П. Може бути? Я кажу, що це так і є. Я кажу, що кількість людей, які задіяні у вашому проекті, становить 98 572 особи.

В. Я вважаю, що ви додали сюди жінок і дітей.

П. (підвищуючи голос) Я хочу сказати, що їх 98 572. Тут немає про що сперечатися.

В. Я приймаю ці цифри.

П. (звіряючись із записами) Залишмо поки що це питання та перейдімо до іншого, яке ми вже обговорювали досить детально. Чи не могли б ви, докторе Селдон, повторити вашу думку щодо майбутнього Трентора?

В. Я казав і знову повторю, що протягом наступних трьох століть Трентор перетвориться на руїни.

П. Ви не вважаєте ваше твердження проявом нелояльності?

В. Ні, сер. Наукова істина знаходиться за межами лояльності і нелояльності.

П. Ви впевнені, що ваше твердження є науковою істиною?

В. Так.

П. На якій підставі?

В. На підставі математичних розрахунків психоісторії. П. Ви можете довести, що ваші розрахунки правильні? В. Лише іншому математику.

П. (з посмішкою) Ви заявляєте, що ваша істина має настільки езотеричну природу, що перебуває поза межами розуміння звичайної людини. Мені здається, що істина має бути яснішою, менш загадковою і відкритою до розуміння.

В. Для декого це не становить жодних труднощів. Фізика перетворення енергії – те, що ми нині називаємо термодинамікою, – була викладена ясно й спрацьовувала упродовж всієї історії людства, аж від міфічних часів, але й тепер напевно знайдуться ті, хто вважатиме за неможливе створити механічний двигун. У тому числі й люди з високим інтелектом. Я сумніваюся, чи шановні члени Комісії...

У цей момент один із членів Комісії нахилився до адвоката. Його слів не було чути, але в шипінні голосу відчувалася певна різкість. Адвокат почервонів і перервав Селдона.

П. Ми тут, докторе Селдон, не для того, щоб слухати промови. Припустімо, що ви довели свою точку зору. Я припускаю, що ви хотіли використати свої прогнози для того, щоб підірвати громадську довіру до імператорського уряду й переслідували власні цілі!

В. Це не так.

П. Дозвольте мені припустити, що ви маєте намір стверджувати, що період часу, який передуватиме так званій загибелі Трентора, буде наповнений різноманітними заворушеннями.

В. Правильно.

П. І шляхом простого передбачення ви збираєтеся викликати їх, уже маючи армію зі ста тисяч осіб.

В. По-перше, це не так. А навіть якби це й було правдою, просте розслідування доведе, що з цього числа людей ледь набереться десять тисяч чоловіків призовного віку, з яких ніхто не вміє поводитися зі зброєю.

П. Ви працюєте на когось як агент?

В. Мені ніхто не платить, містере адвокат.

П. Ви абсолютно безкорисливий? Служите науці?

В. Так.

П. Тоді дозвольте нам зрозуміти як? Докторе Селдон, чи можна змінити майбутнє?

В. Звичайно. Це приміщення суду може вибухнути в наступні кілька годин, а може й не вибухнути. Якщо це сталося б, то в майбутньому, без сумніву, відбулися б певні незначні зміни.

П. Докторе Селдон, ви ухиляєтеся від відповіді. Чи можна змінити загальну історію людської раси?

В. Так.

П. Легко?

В. Ні. З великими труднощами.

П. Чому?

В. Психоісторичний рух планети, переповненої людьми, створює величезну інерцію. Для того, щоб змінити його напрямок, він мусить зустріти щось, що має таку саму інерцію. Або в процесі має брати участь багато людей, або якщо їхня кількість невелика, то для змін знадобиться величезний проміжок часу. Розумієте мене?

П. Гадаю, що так. Трентор не буде знищений, якщо велика кількість людей вирішить робити все, щоб цього не сталося.

В. Так.

П. Ця кількість – приблизно сто тисяч осіб?

В. Ні, сер. Це занадто мало. П. Ви впевнені?

В. Врахуйте, що Трентор має населення понад сорок мільярдів. Візьміть до уваги, що цей напрямок руху веде до загибелі не лише Трентора, а й Імперії загалом, а в Імперії проживає близько квінтільйона людей.

П. Розумію. Тоді, можливо, ці сто тисяч людей можуть змінити цей напрямок, якщо вони та їхні нащадки працюватимуть протягом трьохсот років.

В. Боюся, що ні. Триста років – це замало.

П. Ага! У цьому випадку, докторе Селдон, ось який висновок можна зробити з ваших міркувань. Ви зібрали сто тисяч осіб у рамках вашого проекту. Цих людей недостатньо, щоб змінити історію Трентора протягом трьохсот років. Іншими словами, вони не можуть запобігти його знищенню хоч би що робили.

В. На жаль, ви маєте рацію.

П. А з іншого боку, ваші сто тисяч осіб не мають жодних незаконних намірів.

В. Абсолютно правильно.

П. (повільно і з задоволенням) У такому випадку, докторе Селдон, добре подумайте про те, щоб дати нам осмислену відповідь, яку ми хочемо почути. Яку мету ставлять перед собою ваші сто тисяч осіб?

Голос адвоката ставав усе різкішим. Він розставляв пастку; заганяв Селдона в кут, підступно позбавляючи його будь-якої можливості відповісти.

У залі зростав гул від розмов. Він охопив ряди публіки та вдерся навіть поміж членів Комісії. Вони нахилилися одне до одного у своїх багряно-золотих мантиях, лише Головний Комісар залишався незворушним.

Гарі Селдон зберігав спокій. Він чекав, доки балаканина в залі припиниться.

В. Мінімізувати наслідки цього руйнування.

П. Що саме ви маєте на увазі?

В. Усе просто. Знищення Трентора не є подією в собі, ізольованою в схемі людського розвитку. Це буде кульмінація складної драми, що почалася кілька століть тому й темп якої безперервно зростає. Я маю на увазі, джентльмени, майбутній занепад і падіння Галактичної Імперії.

Тепер гул перетворився на глухе ревіння. Адвокат, на якого ніхто не звертав уваги, кричав:

– Ви відкрито заявляєте, що... – і зупинився, бо крики «Зрада!», які пролунали із зали, показали, що крапку поставлено без офіційних заяв.

Головний Комісар повільно підняв молоток та опустив його. Звук був схожий на удар гонга. Коли луна від нього затихла, припинився й гул публіки. Адвокат набрав повні груди повітря.

П. (театрально) Ви розумієте, докторе Селдон, що говорите про Імперію, яка вистояла дванадцять тисяч років і пройшла крізь перипетії різних поколінь, в основі якої лежать добрі наміри та любов квадрильйона людських істот?

В. Я знаю і про історію, і про теперішній стан Імперії. Не маючи на меті виказати жодну неповагу до інших, я можу заявити, що розбираюся в цих питаннях краще, ніж будь-хто з тут присутніх.

П. І ви передбачаєте її загибель?

В. Це передбачення, зроблене за допомогою математичних розрахунків. Особисто в мене така перспектива викликає жаль. Навіть якби Імперію визнали чимось поганим (я так не вважаю), стан анархії, що охопить Галактику після її падіння, буде набагато гіршим. Саме з цією анархією й покликаний боротися мій проект. Падіння Імперії, джентльмени, це грандіозний процес, із яким усе ж боротися нелегко. Воно продиктоване зростанням бюрократії, зникненням ініціативи, заморожуванням привілейованої касти, утратою допитливості та сотнею інших чинників. Як я вже сказав, це відбувалося протягом століть і цей рух надто масивний, щоб його зупинити.

П. Але хіба не очевидно для кожного, що Імперія сильна, як ніколи?

В. Для вас має значення видима міць. Здавалося б, так триватиме вічно. Однак, містере адвокат, стовбур гнилого дерева має всі ознаки могутності, доки його не розірве навпіл буря. Буря й зараз свистить, вигинаючи гілки Імперії. Послухайте за допомогою психоісторії, і ви почуєте цей звук.

П. (нерішуче) Докторе Селдон, ми тут не для того, щоб слух...

В. (упевнено) Імперія зникне, і всі її блага разом з нею. Накопичені нею знання зруйнуються, і зникне весь порядок, який вона встановила. Міжзор'яні війни будуть нескінченними; міжзор'яна торгівля занепадатиме; населення буде скорочуватися; світи будуть утрачати зв'язок з основною частиною Галактики. І такою ситуація залишатиметься...

П. (тихий голос серед загальної тиші) Назавжди?

В. Психоісторія, яка може передбачити падіння, може робити заяви й щодо прийдешніх темних віків. Як уже було сказано, джентльмени, Імперія існує дванадцять тисяч років. Темні віки, що прийдуть їй на зміну, триватимуть не дванадцять, а тридцять тисяч років. Виникне Друга Імперія, але між нашою цивілізацією та її виникненням тисяча людських поколінь проживе в стражданнях. Ми повинні боротися з цим.

П. (трохи опанувавши себе) Ви самі собі суперечите. Раніше ви казали, що не можете запобігти знищенню Трентора, а отже, імовірно, і падінню – так званому падінню – Імперії.

В. Я зараз не кажу, що ми можемо запобігти падінню. Але ще не пізно скоротити той період руїни, що прийде за ним. Джентльмени, тривалість анархії можна скоротити до одного тисячоліття, якщо моїй групі дозволять діяти зараз. Ми переживаємо складний момент в історії. Величезну масу подій, що на нас насуваються, можна трохи відхилити – лише трохи, більше ми не зможемо – але цього буде достатньо, щоб прибрати двадцять дев'ять тисяч років страждань в історії людства.

П. Як ви пропонуєте це зробити?

В. Зберігши знання, що накопичені людською расою. Сума людських знань перевищує можливості однієї людини або й тисячі людей. Коли буде зруйновано суспільний устрій, наука розіб'ється на мільйони фрагментів. Окремі люди будуть володіти надзвичайно крихітними фрагментами знання. Вони будуть марними й самі по собі не принеситимуть жодної користі. Ці безглузді крайці професійних знань не будуть передаватися. Вони загубляться серед поколінь. Але якщо ми зараз підготуємо гігантський звід усіх знань, вони ніколи не будуть утрачені. Прийдешні покоління спиратимуться на них і їм не потрібно буде заново відкривати їх для себе. За одне тисячоліття можна буде виконати роботу,

на яку пішло б тридцять тисяч років.

П. Усе це...

В. Увесь мій проект; усі мої тридцять тисяч чоловік зі своїми дружинами та дітьми присвячують себе підготовці «Галактичної енциклопедії». Вони не завершать її до кінця свого життя. Я навіть не доживу до того, щоб побачити, коли почнеться її видання. Але на момент падіння Трентора енциклопедія буде завершеною і її примірники будуть у кожній великій бібліотеці Галактики.

Молоток Головного Комісара піднявся й упав. Гарі Селдон залишив трибуну й тихо зайняв своє місце поряд із Гаалом.

Він усміхнувся й сказав:

– Як вам подобається ця вистава? Гаал відповів:

– Ви захопили їхню увагу. Але що буде далі?

– Вони оголосять перерву в суді та спробують дійти зі мною згоди.

– Звідки ви знаєте? Селдон відповів:

– Буду чесним, не знаю. Усе залежить від Головного Комісара. Я вивчав його протягом багатьох років. Я спробував проаналізувати свої розробки, але ви знаєте, наскільки ризиковано вводити примхи однієї особи в психоісторичні рівняння. Однак я маю сподівання.

7

Авакім підійшов, кивнув Гаалу ц нахилився до Селдона, щоб прошепотіти йому щось на вухо. У цей момент пролунало оголошення перерви й охоронці розділили їх. Гаала повели геть.

Слухання, що відбулися наступного дня, були зовсім іншими. Гарі Селдон та Гаал Дорнік залишилися наодинці з членами Комісії. Вони сиділи разом за одним столом, і важко було помітити якусь різницю між п'ятьма суддями та двома обвинуваченими. Їм навіть запропонували сигари в коробці з райдужного пластику, схожого на нескінченний потік води. Очі бачили рух, але на дотик коробка була сухою та твердою.

Селдон узяв одну сигару, Гаал відмовився.

- Тут немає мого захисника, - зауважив Селдон. Один із членів Комісії відповів:

- Це вже не суд, докторе Селдон. Ми зібралися тут, щоб обговорити безпеку держави.

Лінг Чен сказав:

- Я буду говорити, - і інші члени Комісії відкинулися на спинки крісел, готові слухати. Навколо Чена запала тиша, у якій він міг говорити.

Гаал затамував подих. Чен, худий та сильний, виглядав старшим за свій вік і насправді був фактичним Імператором Галактики. Дитина, яка носила цей титул, була лише символом, який створив Чен, і не першим таким символом.

Чен сказав:

- Докторе Селдон, ви порушуєте спокій у володіннях Імператора. Нікого з квадрильйонів людей, які мешкають зараз на всіх зірках Галактики, через сто років уже не буде серед живих. Чому ж тоді ми маємо турбуватися про події, що віддалені від нас на три століття?

- Мене самого не буде в живих за п'ять років, - сказав Селдон, - і все ж тривога сильніша за мене. Можете називати це ідеалізмом. Можете називати це ототожненням із містичним узагальненням, яке ми називаємо терміном «людство».

- Я не хочу морочити собі голову містицизмом. Чи можете ви сказати мені, чому я не можу позбутися вас, а разом з вами й незручного та непотрібного

майбутнього, яке настане за три століття і якого я ніколи не побачу, стративши вас сьогодні ввечері?

– Якби ви зробили це тиждень тому, – відразу відповів Селдон, – ваші шанси залишитися живим до кінця року дорівнювали б одному з десяти. Тепер ця ймовірність дорівнює одному з тисячі. Усі судді зітхнули й заворушилися в кріслах. Гаал відчув, як коротке волосся коле його потилицю. Очі Чена трохи розширилися.

– Яким чином? – запитав він.

– Падіння Трентора, – почав пояснювати Селдон, – неможливо зупинити жодним зусиллям. Однак його легко можна прискорити. Розповідь про перерваний суд наді мною поширяться Галактикою. Провал моїх планів щодо полегшення наслідків катастрофи переконає людей, що майбутнє не обіцяє їм нічого доброго. Вони вже зараз із заздрістю згадують, як жили їхні діди. Вони зрозуміють, що їх очікують політичні революції та застій у торгівлі. Галактикою поширяться відчуття, що вже зараз потрібно хапати усе, що погано лежить, щоб забезпечити власне майбутнє. Честолюбні люди не чекатимуть, а недобросовісні не опиратимуться. Кожною своєю дією вони прискорять занепад світів. Убийте мене, і Трентор занепадатиме не протягом трьох століть, а впродовж п'ятдесяти років, і ви самі загинете вже цього року.

Чен промовив:

– Цими словами можна лякати дітей, і все ж ваша смерть – не єдина відповідь, яка нас задовольнить. – Він прибрав свою тонку руку з документів, на яких вона лежала, торкаючись паперу лише двома пальцями.

– Скажіть мені, – продовжив він, – вашою єдиною метою буде лише підготовка видання цієї енциклопедії, про яку ви говорили?

– Так.

– Це потрібно робити на Тренторі?

– На Тренторі, мій володарю, є Імперська бібліотека й наукові ресурси Університету Трентора.

– І все ж, якби ви перебували в іншому місці, скажімо, на планеті, де поспіх і безлад мегаполіса не заважатимуть схоластичним роздумам; де ваші люди можуть повністю зосередитися на роботі, – це дало б вам переваги?

– Можливо, незначні.

– Тоді такий світ обрано. Ви, докторе, зможете працювати там без поспіху разом зі своєю сотнею тисяч помічників. Галактика знатиме, що ви працюєте й боретеся з її падінням. Казатимуть навіть, що ви зможете йому запобігти. – Він посміхнувся. – Оскільки я багато в що не вірю, то не повірити в падіння для мене теж неважко, і я буду повністю переконаний, що кажу своїм людям правду. А ви, докторе, тим часом не турбуватимете Трентор і не порушуватимете спокій Імператора.

Альтернативою є смерть для вас і для стількох ваших послідовників, скільки буде необхідно вбити. Ваші попередні погрози я не беру до уваги. Отже, ви маєте п'ять хвилин для того, щоб вибрати між смертю та засланням.

– Яку планету ви обрали, мілорде? – спитав Селдон.

– Мені здається, що цією планетою буде Термінус, – сказав Чен. Він недбало повернув папери на столі кінчиками пальців так, що вони торкнулися Селдона. – Вона безлюдна, але цілком придатна для життя й може бути пристосована під потреби дослідників. Хоч дещо віддалена...

Селдон перервав його:

– Сер, вона розташована на краю Галактики.

– Як я вже говорив, вона дещо віддалена. І відповідатиме вашій потребі зосередитися на роботі. Думайте, у вас лишилося дві хвилини.

Селдон сказав:

– Нам потрібен час, щоб організувати таку поїздку. У проекті задіяні двадцять тисяч сімей.

– Час у вас буде.

Селдон замислився, почала спливати остання хвилина. Зрештою він промовив:

– Я приймаю заслання.

На цих словах у Гаала підстрибнуло серце. Здебільшого від радості – хто б не зрадив, уникнувши смерті? Але, за всієї величезної втіхи, у його серці знайшлося трохи місця й для розчарування – що Селдон усе ж таки був переможений.

8

Довгий час вони сиділи мовчки, поки таксі з виттям неслося крізь червоподібні тунелі вбік Університету. А потім Гаал захвилювався і спитав:

– Це правда – те, що ви сказали Комісарові? Ваша страта справді прискорила б падіння?

Селдон відповів:

– Я ніколи не брешу про психоісторичні дані. І в цьому випадку для мене теж не було б жодної користі від брехні. Чен знав, що я кажу правду. Він дуже розумний політик, а політики за своєю природою повинні інстинктивно відчувати істини психоісторії.

– Тоді для чого ви погодилися на заслання? – здивувався Гаал, але Селдон нічого не відповів.

Коли вони вилетіли на територію Університету, м'язи Гаала діяли самі по собі, точніше, не діяли. Його фактично винесли з таксі. Весь Університет був залитий світлом. Гаал уже майже забув, що десь існує сонце.

Будівлям Університету не вистачало сіро-сталевого кольору, характерного для Трентора. Вони були радше сріблясті. А металевий блиск майже схожий на колір слонової кістки.

Селдон сказав:

- Здається, це солдати.

- Що? - Гаал спустився з небес на землю й побачив попереду вартового. Вони зупинилися, і у дверях матеріалізувався капітан, який тихо спитав:

- Доктор Селдон?

- Так.

- Ми на вас чекали. З цього моменту ви й ваші люди перебуваєте на воєнному становищі. Мені доручено повідомити вам, що ви маєте шість місяців для перельоту на Термінус.

- Шість місяців! - вигукнув Гаал, але Селдон стиснув його лікоть.

- Таку мені дали вказівку, - відповів капітан. Він пішов, і Гаал повернувся до Селдона.

- Чому, що можна встигнути зробити за шість місяців? Це ж повільне вбивство.

- Спокійно, спокійно. Зайдімо до мого кабінету.

Це був невеличкий офіс, але цілком захищений від прослуховування й тому непомітний. Шпигунські промені, що проходили крізь нього, не стикалися ані з підозрілою тишею, ані з іще більш підозрілими атмосферними перешкодами. Навпаки, вони отримували розмову, складену випадковим чином з величезного запасу нешкідливих фраз у різних інтонаціях і голосах.

- Тепер, - спокійно сказав Селдон, - шести місяців буде цілком достатньо.

– Я не розумію, як це зробити.

– Тому що, мій хлопчику, у таких планах, як наш, дії інших підлаштовуються під наші потреби. Хіба я вам не казав, що темпераментний характер Чена був підданий більш ретельній перевірці, ніж будь-якої іншої людини за всю історію людства? Суд не мав розпочатися до того часу, доки не складуться сприятливі для нас час та обставини.

– Але ж ви домовилися...

– ...про заслання на Термінусі? Чому б і ні? – Він поклав пальці на певне місце на столі, й позаду нього відсунулася невеличка частина стіни. Це могли зробити лише його власні пальці, бо сканер, умонтований у стіл, реагував лише на них.

– Усередині ви знайдете кілька мікрофільмів, – сказав Селдон. – Візьміть той, що позначений літерою «Т».

Гаал зробив це й почекав, доки Селдон уставив плівку в проектор і передав юнаку пару лінз. Гаал налаштував їх і почав дивитися фільм, що розгортався в нього перед очима.

Він зронив:

– Але тоді...

– Що вас дивує? – запитав Селдон.

– Ви готувалися до виїзду протягом двох років?

– Двох з половиною. Звичайно ж, ми не могли бути впевненими, що він обере Термінус, але сподівалися, що так буде, і діяли відповідно до цього припущення...

– Але чому, докторе Селдон? Чому ви домовилися про заслання? Хіба не краще було б контролювати події тут, на Тренторі?

- Є кілька причин. Працюючи на Термінусі, ми матимемо підтримку Імперії без усіляких побоювань, що ми можемо поставити під загрозу імперську безпеку.
- Але ви викликали ці побоювання, щоб змусити їх відправити вас на заслання. Я однаково не розумію.
- Двадцять тисяч родин, імовірно, не поїхали б на край Галактики з власної волі.
- Але навіщо їх потрібно до цього змушувати? - Гаал зробив паузу. - Можна мені дізнатися?

Селдон відповів:

- Ще ні. Поки цього достатньо - ви знаєте, що один із наукових притулків буде засновано на Термінусі. Ще один - на іншому кінці Галактики, скажімо, - він усміхнувся, - на краю зірок. Що ж стосується решти, то я скоро помру і ви побачите більше, ніж я. Ні-ні. Обійдімося без шоку та добрих побажань. Мої лікарі кажуть, що я проживу не більше, ніж рік чи два. Але я зробив у житті все, що хотів, і за таких обставин, коли краще було померти.
- А що буде після того, як ви помрете, сер?
- Що ж, цим займуться мої наступники - можливо, навіть ви самі. І ці наступники зможуть використати останній штрих у схемі і спровокувати бунт на Анакреоні в потрібний час і в правильному порядку. Після цього події можуть розвиватися самі.
- Не розумію.
- Зрозумієте. - Зморшкувате обличчя Селдона ставало спокійним і водночас утомленим. - Більшість полетить на Термінус, але дехто залишиться. Це буде легко влаштувати. Але що стосується мене, - завершив він пошепки, так тихо, що Гаал ледве почув, - я свою справу зробив.

Частина II

ТЕРМІНУС – ...Його розташування (дивіться карту) було дивним для тієї ролі, яку він мав відіграти в історії Галактики, але, як не втомлюються підкреслювати багато письменників, це було неминуче. Перебуваючи на самому краєчку галактичної спіралі, єдина планета, що оберталася навколо віддаленого сонця, бідний ресурсами та незначний з економічного погляду, він ніколи не заселявся впродовж п'яти століть з часу його відкриття, до висадки енциклопедистів...

Із приходом нового покоління Термінус неминуче мав стати чимось більшим, ніж притулок для психоісториків з Трентора. Після того, як на Анакреоні спалахнуло повстання і до влади прийшов Сальвор Гардін, перший з великої династії...

Галактична енциклопедія

1

Льюїс Піренн занурився в роботу, сидючи за столом у добре освітленому кутку кімнати. Потрібно було координувати робочий процес, організувати зусилля, уплітати нитки в певний візерунок.

Минуло вже п'ятдесят років; п'ятдесят років на те, щоб облаштуватися та перетворити видавництво Енциклопедії Першої Фундації на злагоджений робочий підрозділ. П'ятдесят років на збір первинного матеріалу. П'ятдесят років на підготовку.

Це було зроблено. Ще п'ять років, і перший том найбільш монументальної праці, що будь-коли планувалася в Галактиці, побачить світ. А потім з інтервалом у десять років – як за годинником – з'являтимуться том за томом. Разом з ними виходитимуть додатки – спеціальні статті про події, що становлять поточний інтерес, доки...

Піренн неспокійно заворушився, коли на його столі невдоволено забурмотів приглушений дзвінок. Він майже забув про зустріч. Натиснув кнопку, щоб відчинити двері. Краєчком ока він побачив широку фігуру Сальвора Гардіна, який увійшов усередину. Піренн не підвів голови.

Гардін усміхнувся. Він поспішав, але знав, що краще не ображатися на безцеремонне поводження Піренна з усіма, хто турбує його під час роботи. Він уместився в кріслі по інший бік столу й став чекати.

Перо Піренна ледь чутно дряпало папір. Жодного іншого звуку в кімнаті не було. А потім Гардін витягнув двокредитну монету з кишені жилетки. Він підкинув її, і вона, зблискуючи нержавіючою сталлю, крутнулася в повітрі. Він спіймав її і знову підкинув, ліниво спостерігаючи за тим, як миготить монета. Нержавіюча сталь була хорошим засобом обміну на планеті, де доводилося імпортувати весь метал.

Піренн підвів голову й кліпнув.

– Припиніть! – буркнув він.

– Га?

– Припиніть кидати монету. Це нестерпно.

– Добре. – Гардін сховав металевий диск у кишеню. – Тоді скажіть мені, будь ласка, коли ви будете готові, гаразд? Я обіцяв повернутися на засідання міської ради до того, як на голосування поставлять новий проект водогону.

Піренн зітхнув і відірвався від столу.

– Я готовий. Але сподіваюся, ви не докучатимете мені міськими справами. Дбайте про це самі, будь ласка. Енциклопедія забирає весь мій час.

– Ви чули новину? – флегматично спитав його Гардін.

– Яку?

– Новину, яку прийняв ультрахвильовий передавач міста дві години тому. Імперський губернатор префектури Анакреон прийняв титул короля.

– І що з того?

– Це означає, – продовжив Гардін, – що ми відрізані від внутрішніх районів Імперії. Ми очікували цього, але це аж ніяк не додає нам зручності. Анакреон розташований просто на нашому останньому торговому шляху до Сантанні, Трентора і самої Веги. Звідки нам брати метал? Ми вже шість місяців не отримуємо сталі й алюмінію, а тепер взагалі не зможемо отримати нічого, тільки з високої ласки короля Анакреона.

Піренн нетерпляче шикнув на нього:

– Ну то отримайте їх через нього.

– Але хіба ми можемо? Послухайте, Піренне, згідно зі статутом, що започаткував цю Фундацію, усю повноту адміністративної влади було надано Раді опікунів Енциклопедичного комітету. Я, як мер міста Термінус, маю повноваження лише висякатися і, можливо, чхнути, якщо ви підпишете наказ, який мені це дозволить. Усе у ваших руках та руках вашої Ради. Я прошу вас заради міста, чий добробут залежить від безперебійної торгівлі з Галактикою, скликати термінову нараду...

– Припиніть! Передвиборчі промови тут ні до чого. Гардіне, Рада опікунів не забороняє створення органів місцевого самоврядування на Термінусі. Ми розуміємо, що воно необхідне через зростання населення на планеті з того моменту, як п'ятдесят років тому була створена Фундація, і через дедалі більшу кількість людей, які беруть участь у справах, що не пов'язані з Енциклопедією. Але це не означає, що першою і єдиною метою Фундації вже не є видання повної Енциклопедії всіх людських знань. Гардіне, ми – наукова інституція, що підтримується державою. Ми не можемо, не повинні й не будемо втручатися в місцеву політику.

– Місцеву політику! Клянуся вам пальцем лівої ноги Імператора, Піренне, це питання життя і смерті. Ця планета, Термінус, не може власними силами підтримувати існування механізованої цивілізації. На ній відсутні метали. Ви це знаєте. Тут немає ані сліду заліза, міді або алюмінію і жалюгідно мала кількість

інших мінералів. Як ви думаєте, що станеться з Енциклопедією, якщо цей невідомий король Анакреона за нас візьметься?

– За нас? Ви забули, що ми перебуваємо під прямим контролем самого Імператора? Ми не є частиною префектури Анакреона або якоїсь іншої. Запам'ятайте це! Ми – частина особистого домену Імператора, і ніхто нас не торкнеться. Імперія може захистити свою власність.

– Чому ж тоді вона дала імперському губернатору Анакреона збунтуватися? Та хіба тільки Анакреона? Щонайменше двадцять найвіддаленіших префектур Галактики, по суті вся її Периферія, почали жити власним життям. Скажу вам, що почуваюся невпевненим щодо Імперії та її здатності нас захистити.

– Дурниці! Імперські губернатори, королі – яка різниця? Імперію завжди пронизують інтриги та різні люди, що намагаються тягнути то туди, то сюди. І до цього бунтували губернатори і, якщо вже на те пішло, імператорів скидали або вбивали. Але який стосунок це має до самої Імперії? Забудьте про це, Гардіне. Це не наше діло. У першу і в останню чергу ми – науковці. І нашою турботою є Енциклопедія. О, так, я майже забув. Гардіне!

– Ну?

– Зробіть щось із цим вашим журналом! – Голос Піренна був сердитим.

– «Термінуський журнал»? Він не мій. Це приватне видання. Що сталося?

– Уже кілька тижнів він радить зробити 50-річчя створення Фондації приводом для офіційних свят і зовсім недоречних урочистостей.

– А чому ні? Комп'ютерний годинник відчинить Сховище через три місяці. Я б назвав це першим великим приводом, хіба ні?

– Гардіне, не для дурних видовищ. Сховище та його відкриття стосуються лише Ради опікунів. Про все, що має значення, людям буде повідомлено. Це рішення остаточне, і, будь ласка, поясніть його редакції журналу.

– Перепрошую, Піренне, але міська хартія гарантує таку дрібницю, як свобода преси.

– Можливо. А Рада опікунів – ні. Я представник Імператора на Термінусі, Гардіне, і маю всі повноваження щодо цього питання.

Обличчя Гардіна набрало виразу людини, яка подумки рахує до десяти. Він похмуро вимовив:

– У зв'язку з вашим статусом представника Імператора, маю для вас останню новину.

– Про Анакреон? – Піренн стиснув губи. Його охоплювало роздратування.

– З Анакреона до нас прибуде спеціальний посланець. Через два тижні.

– Посланець? Сюди? З Анакреона? – Піренн перетравлював цю новину. – Для чого?

Гардін устав і підсунув свій стілець на місце.

– Здогадайтеся.

І вийшов – доволі безцеремонно.

2

Ансельма о'Родріка – додаток «о» сам по собі означав шляхетну кров – субпрефекта Плуеми та Надзвичайного посланця його Високості Анакреона – плюс іще півдюжини інших титулів – Сальвор Гардін зустрів з усіма почестями, що відповідали такому урочистому випадку.

З натягнутою усмішкою й низьким поклоном субпрефект витягнув із кобури бластер і подарував його Гардіну. Той відповів на таку честь іншим бластером,

що був спеціально позичений для такого випадку. Таким чином, були проявлені дружба та добра воля, і якщо Гардін і помітив велику опуклість на плечі о'Родріка, то завбачливо нічого не сказав.

Потім вони сіли в перший автомобіль, який повільно та церемонно в оточенні дрібних урядовців рушив на площу Енциклопедії. На всьому шляху їх із належним ентузіазмом вітав натовп.

Субпрефект Ансельм сприймав оплески з люб'язною байдужістю солдата й шляхтича.

Він спитав Гардіна:

- І оце місто – весь ваш світ?

Гардін відповів голосно, щоб його можна було почути крізь шум натовпу:

- Ми – молодий світ, ваше високопреосвященство. За нашу коротку історію нашу планету мало відвідували представники вищої знаті. Звідси й наш ентузіазм.

Цілком очевидно, що представник «вищої знаті» не почув у його словах іронії.

Він задумливо сказав:

- Засновані п'ятдесят років тому. Гм-м. У вас тут багато невикористаної землі. Ви ніколи не думали поділити її на ділянки?

- Поки що в цьому немає потреби. Ми надзвичайно централізовані; ми змушені такими бути через Енциклопедію. Можливо, одного чудового дня, коли наше населення зросте...

- Дивний світ! У вас немає селянства?

Гардіну неважко було здогадатися, що його високопреосвященство дещо незграбно намагається вивідати якусь інформацію. Він недбало відповів:

– Ні. І знаті теж.

О'Родрік витріщився на нього.

– А ваш лідер – чоловік, з яким я маю зустрітись?

– Ви маєте на увазі доктора Піренна? Так, він є головою Ради опікунів і особистим представником Імператора.

– Доктор? І ніяких інших титулів? Науковець? І він вважається вищим за цивільну владу?

– Ну звичайно, – доброзичливо відповів Гардін. – Ми всі тут більшою або меншою мірою науковці. Зрештою, ми є не так світом, як науковим фондом – під прямим контролем Імператора.

Він зробив ледь помітний наголос на останній фразі, що, здається, спантеличило субпрефекта. Решту шляху до площі Енциклопедії він задумливо мовчав.

Хоча Гардін і нудився наступну половину дня, він принаймні відчував задоволення від того, що після зустрічі, яка супроводжувалася гучними запевненнями в повазі, Піренн та о'Родрік зненавиділи товариство одне одного ще більше.

О'Родрік з осклянілим поглядом слухав лекцію Піренна під час «оглядової екскурсії» будівлею Енциклопедії. З ввічливою та порожньою усмішкою він прислухався до скоромовки останнього, коли вони проходили просторими сховищами довідкових фільмів та численними кінопроекційними кабінами.

Лише після того, як він спустився на рівень нижче, пройшовшись складальними цехами, редакціями, видавничими відділами, відділами фільмування, він зробив свою першу загальну заяву.

– Це все дуже цікаво, – сказав він. – Але, як на мене, це дивне заняття для дорослих людей. Що в цьому хорошого?

Гардін помітив, що на це зауваження Піренн не знайшов, що відповісти, хоча вираз його обличчя був дуже красномовним.

Вечеря, що відбулася того вечора, була дзеркальним відображенням денних подій, тільки розмову перехопив о'Родрік, який у найдрібніших деталях та з неймовірною енергією став описувати власні подвиги під час командування батальйоном у нещодавній війні між Анакреоном і щойно проголошеним сусіднім королівством Смирно.

Детальна розповідь субпрефекта не завершилася й після вечері, коли дрібні урядовці одне за одним пішли. Останній акт триумфального опису розбитих космічних кораблів настав, коли він супроводжував Піренна та Гардіна на балкон і розслабився в теплом повітрі літнього вечора.

- А тепер, - сказав він з важкою веселістю, - перейдімо до важливих питань.

- Залюбки, - пробуркотів Гардін, закуривши одну з довгих сигар з веганським тютюном (небагато їх лишилося, подумав він), і перестав розгойдуватися на стільці.

Високо в небі було видно Галактику, і її схожий на лінзу туманний обрис повільно розтягувався на весь обрій. Нечисленні зірки тут, на самому краєчку Всесвіту, здавалися жалюгідними мерехтливими вогниками.

- Звичайно, - сказав субпрефект, - усі офіційні обговорення - підписання документів та інші нудні формальності, - які пройдуть перед тим... як ви називаєте свою раду?

- Рада опікунів, - холодно відповів Піренн.

- Дивна назва! У будь-якому разі, сьогодні мова не про це. Сьогодні ми могли б поговорити з вами як людина з людиною, еге ж?

- Це означає... - підштовхнув його Гардін.

- Тільки те, що я кажу. Тут, на Периферії, певним чином змінилася ситуація, і становище вашої планети стало трохи невизначеним. Було б дуже добре, якби

ми з вами порозумілися щодо стану справ. До речі, мере, у вас немає ще однієї такої сигари?

Гардін неохоче зробив йому одну.

Ансельм о'Родрік понюхав і задоволено завоктав.

– Веганський тютюн! Де ви його взяли?

– Ми отримали останню партію. Навряд чи ще щось лишилося. І лише космосу відомо, коли ми отримаємо наступну та чи отримаємо взагалі.

Піренн насупився. Він не курив і, якщо вже на те пішло, терпіти не міг цей запах.

– Дозвольте мені зрозуміти, ваше високопреосвященство. Ваша місія полягає лише в тому, щоб дещо нам роз'яснити?

О'Родрік кивнув, випустивши дим після однієї з перших міцних затяжок.

– У такому разі, вона скоро завершиться. Ситуація з Енциклопедією Фундації така, як і завжди.

– Ах! І якою ж вона була завжди?

– Завжди однакова. Це наукова інституція, що підтримується державою та належить до особистого домену його величності Імператора.

Субпрефекта, схоже, це анітрохи не вразило. Він випустив кільця диму.

– Це чудова теорія, докторе Піренн. Я уявляю, що у вас є статут з імператорською печаткою, але яка ситуація насправді? Як ви вистієте проти Смирно? Ви ж розумієте, що від вас до столиці Смирно менше п'ятдесяти парсеків. А як щодо Конома і Дарібоу?

Піренн відповів:

– Ми не маємо нічого спільного з будь-якими префектурами. Як частина імператорського...

– Це вже не префектури, – нагадав о'Родрік. – Це тепер королівства.

– Тоді королівства. Ми не маємо з ними нічого спільного. Ми наукова інституція...

– Та до біса вашу науку! – вилаявся його співрозмовник. – Що, чорт забирай, нам робити з тим фактом, що ми будемо відповідальні, якщо Смирно в будь-який момент захопить вашу планету?

– А Імператор? Він що, просто спостерігатиме?

О'Родрік заспокоївся й сказав:

– Послухайте, докторе Піренн, ви поважаєте власність Імператора, і Анакреон теж, а Смирно може й не поважати. Пам'ятайте, ми щойно підписали договір з Імператором – завтра я надам копію вашій Раді, – який покладає на нас відповідальність за підтримання порядку на кордонах старої префектури Анакреон від імені Імператора. Наш обов'язок зрозумілий, чи не так?

– Звичайно. Але Термінус не є частиною префектури Анакреон.

– А Смирно...

– І не належить до префектури Смирно. Він не є частиною жодної з префектур.

– А на Смирно про це знають?

– Мені байдуже, знають вони чи ні.

– Нам не байдуже. Ми щойно закінчили з ними війну, і вони досі утримують дві наші зоряні системи. Термінус – надзвичайно важливе стратегічне місце між двома державами.

Гардін відчув утому. Він перервав о'Родріка.

- Яка ваша пропозиція, ваше високопреосвященство?

Здається, субпрефект уже був готовий перейти від ухильних відповідей до прямих заяв. Він бадьоро відповів:

- Здається цілком очевидним, що оскільки Термінус не може захистити себе сам, Анакреон мусить узяти цю роботу на себе. Зрозумійте, що ми не маємо жодного бажання втручатися у внутрішнє управління...

- Угу, - холодно пробурчав Гардін.

- ...але ми вважаємо, що для всіх зацікавлених сторін було б краще, щоб Анакреон створив на планеті військову базу.

- І це усе, що ви хотіли, - заснувати військову базу на частині незайнятої території та спрямувати її на захист?

- Ну, звичайно, ще виникло б питання про забезпечення сил захисту.

Стілець Гардіна став на всі чотири ніжки, і він поклав свої лікті на коліна.

- От тепер ми добралися до суті. Перекладімо це доступною мовою. Термінус має бути під протекторатом і платити данину.

- Не данину, а податки. Ми вас захищаємо. Ви нам за це платите. Раптом Піренн з люттю стукнув кулаком об стілець.

- Дозвольте, Гардіне, мені висловитися. Ваше високопреосвященство, мене і на іржавий півшеляг не хвилюють Анакреон, Смирно або всі ваші місцеві інтриги та домашні війни. Кажу вам, що це підтримувана державою неоподатковувана наукова інституція...

- Підтримувана державою? Але держава - це ми, докторе Піренн. І ми вас не підтримуємо.

Піренн обурено підвівся.

– Ваше високопреосвященство, я прямий представник...

– ...його імператорської величності, – ксило підхопив Ансельм о'Родрік, – а я прямий представник короля Анакреона. Анакреон набагато ближче, докторе Піренн.

– Повернімося до справи, – закликав Гардін. – Ваше високопреосвященство, а як би ви стягували ці так звані податки? Ви б прийняли їх у натуральній формі: пшениця, картопля, овочі, велика рогата худоба?

Субпрефект витріщився на нього.

– Якого біса? Що ми з ними робитимемо? У нас є чимало надлишків продовольства. Звичайно, ми брали б золотом. А ще краще, до речі, було б хромом або ванадієм, якщо він є у вас у великих кількостях.

Гардін розсміявся.

– У великих кількостях! Та в нас навіть заліза у великих кількостях немає. Золото! От, гляньте на нашу валюту. – Він кинув йому монету.

О'Родрік підкинув її і здивовано глянув.

– Це що, сталь?

– Точно.

– Не розумію.

– Термінус – це планета, де практично немає металів. Ми їх усі імпортуємо. Отже, у нас немає золота й платити нам немає чим, хіба що ви захочете взяти кілька тисяч бушелів картоплі.

– Ну... а промислові товари...

– Без металів? З чого ми виготовляємо наші машини? Виникла пауза й Піренн спробував ще раз.

– Уся ця дискусія відійшла далеко від суті. Термінус – це не планета, а науковий фонд для підготовки великої Енциклопедії. Космос із вами, чоловіче, та хіба ви не поважаєте науку?

– Енциклопедії не перемагають у війнах. – О'Родрік нахмурих брови. – Абсолютно непродуктивний світ – і при цьому практично незайнятий. Ну тоді ви могли б платити землю.

– Що ви маєте на увазі? – спитав Піренн.

– Цей світ абсолютно порожній, а незайняті землі, напевне, родючі. На Анакреоні багато знаті, яка хотіла б збільшити свої маєтки.

– Ви не можете пропонувати таке...

– Не треба так переживати, докторе Піренн. Землі тут багато й на всіх нас вистачить. Якщо ми домовимося та співпрацюватимемо, то ми можемо влаштувати все так, що ви нічого не втратите. Можемо подарувати титули й маєтки. Гадаю, ви мене розумієте.

– Дякую! – глумливо відповів Піренн. А потім Гардін простодушно спитав:

– А чи не міг би Анакреон забезпечити нас достатньою кількістю плутонію для атомної електростанції? Наших запасів вистачить лише на кілька років.

У Піренна перехопило подих, і на кілька хвилин настала мертва тиша. Коли о'Родрік заговорив, то його тон був зовсім інший:

– У вас є ядерна енергія?

– Звичайно. Що ж тут дивного? Здається, ядерній енергетиці вже п'ятдесят тисяч років. Чому б нам її не мати? Хіба що плутоній дістати трохи важко.

– Так... Так. – Посланець зробив паузу й тривожно додав: – Ну, джентльмени, поговорімо про це завтра. Вибачте мене...

Піренн глянув йому вслід і процідив крізь зуби:

– Це нестерпний, тупий віслук! Це... Гардін перервав його:

– Не зовсім. Він просто продукт свого середовища. Він небагато розуміє, за винятком фрази: «Я маю зброю, а ви – ні».

Піренн роздратовано обернувся до нього.

– Що, у космоса, ви мали на увазі з цими розмовами про військову базу та данину? Ви що, з глузду з'їхали?

– Ні, я просто кинув йому мотузку й дозволив за неї вхопитися. Ви можете зауважити, що він таки виказав реальні наміри Анакреона – поділити Термінус на земельні маетки. Звичайно, я не збираюся дозволити, щоб це сталося.

– Ви не збираєтеся. Ви не збираєтеся. А хто ви такий? І можна вас запитати, що ви хотіли сказати, коли розпатякали йому про нашу атомну електростанцію? Навіщо, це ж саме та річ, яка може зробити нас військовим об'єктом?

– Так, – відповів Гардін. – Військовим об'єктом, від якого краще триматися подалі. Хіба не очевидно, чому я підняв цю тему? Я хотів підтвердити одну дуже сильну підозру.

– Яку?

– Що на Анакреоні більше немає ядерної енергетики – з економічних причин. Якби вона в них була, то наш друг, без сумніву, розумів би, що плутоній (за винятком давньої традиції) не використовується на атомних електростанціях. А з цього випливає, що на решті планет Периферії теж немає ядерної енергетики. Її точно немає на Смирно, інакше б Анакреон не виграв у них більшість битв під час нещодавньої війни. Цікаво, чи не так?

– Нісенітниці! – Настрій у Піренна був жахливий, і Гардін ледь помітно усміхнувся.

Він кинув свою сигару й подивився на розтягнуту в небі Галактику.

– Назад до нафти й вугілля, чи не так? – пробурмотів він і занурився у свої думки.

3

Коли Гардін заперечував, що він не власник журналу, то мав рацію лише формально, не більше. Гардін був лідером руху за перетворення Термінуса на самоврядний муніципалітет – його обрали першим мером міста – тож не дивно, що хоч йому офіційно й не належала жодна частка акцій журналу, різними обхідними шляхами він контролював близько шістдесяти відсотків.

Такі способи існували.

Отже, коли Гардін став пропонувати Піренну, щоб йому дозволили бути присутнім на засіданнях Ради опікунів, журнал зовсім не випадково розгорнув подібну кампанію. І перший масовий мітинг в історії Фундації був проведений з вимогами представлення міста в «національному» уряді.

І Піренн урешті неохоче на це погодився.

Сидячи за столом, Гардін ліниво розмірковував, що ж зробило науковців-фізиків такими поганими адміністраторами. Може, вони просто занадто звикли до непохитних фактів і абсолютно не звикли до людей, які піддаються чужим впливам.

У будь-якому випадку, зліва від нього сиділи Томаз Сатт і Джорд Фара, справа – Ландін Краст і Йет Фулгем, і сам Піренн, який головував. Звичайно, він усіх їх знав, але, здається, для цього випадку вони прибрали надто помпезний вигляд.

Гардін трохи задрімав через початкові формальності, але потім пожвавився, коли Піренн, надпивши води зі склянки, що стояла перед ним, сказав:

– Мені дуже приємно повідомити Раду, що після нашої останньої зустрічі я отримав звістку, що через два тижні на Термінус прибуде лорд Дорвін, канцлер Імперії. Це може розглядатися як гарантія того, що ми досягнемо обопільного задоволення в наших відносинах з Анакреоном, як тільки Імператор буде проінформований про ситуацію.

Він усміхнувся й звернувся до Гардіна, який сидів з іншого кінця столу:

– Журналу була надана інформація з цього питання.

Гардін здушив у собі сміх. Очевидно, що бажання Піренна з самовдоволенням виглядом подати цю інформацію раніше за нього було єдиною причиною, чому його запросили на цю зустріч обраних.

Він спокійно запитав:

– Якщо не брати до уваги абстрактні висловлювання, що ви очікуєте від лорда Дорвіна?

Відповів Томаз Сатт. У нього була погана звичка звертатися до людини в третій особі, коли мав зарозумілий настрій.

– Цілком очевидно, – почав він, – що мер Гардін є професійним циніком. І навряд чи в змозі зрозуміти, що Імператор, імовірно за все, не дозволить порушити свої особисті права.

– Чому? Що він зробить, якщо вони будуть порушені? Почулася роздратована метушня. Піренн відповів:

– Ви порушуєте процедуру, – і, схопившись, додав: – І до того ж, робите майже зрадницькі заяви.

– Я можу вважати це відповіддю на моє питання?

– Так, якщо вам нічого більше сказати...

– Не поспішайте з висновками. Я хотів би поставити питання. Що конкретного, крім цього дипломатичного ходу – який може нічого не означати, – було зроблено для протидії загрозі, яка йде з боку Анакреона?

Йет Фулгем провів рукою по рудих вусах.

– Ви бачите там якусь загрозу?

– А ви хіба ні?

– Навряд чи, – поблажливо відповів він. – Імператор...

– О великий космос! – роздратувався Гардін. – Щоразу кожен згадує Імператора або Імперію так, ніби це якісь магичні слова. Імператор за тисячі парсеків звідси, і я сумніваюся, що він взагалі через нас переймається. А якщо й переймається, то що він може зробити? Увесь імператорський флот у цьому регіоні перебуває в руках Чотирьох королівств, і частина його – у руках Анакреона. Послухайте, нам доведеться воювати зброєю, а не словами.

А тепер просто послухайте. У нас досі є два місяці спокійного життя лише тому, що ми натякнули Анакреону, що маємо ядерну зброю. Звичайно, усі ми знаємо, що це маленька брехня заради спасіння. Ми маємо ядерну енергію, але використовуємо її лише з комерційною метою, та й то її до біса як мало. Вони скоро це зрозуміють, і якщо ви думаєте, що їм подобатиметься задобрювати нас, ви помиляєтеся.

– Мій дорогий сер...

– Почекайте. Я ще не завершив. – Гардін розпалювався, і йому це подобалося. – Це дуже гарна ідея – утягнути в цю справу канцлерів, але ще краще було б притягнути сюди кілька великих облогових знарядь, що стріляють прекрасними ядерними бомбами. Ми втратили два місяці, джентльмени, і не можемо дозволити собі змарнувати ще два. Що ви пропонуєте робити?

У розмову вступив Ландін Краст, сердито скрививши свій довгий ніс:

– Якщо ви пропонуєте мілітаризувати Фундацію, я не хочу про це й чути. Це означало б наш відвертий перехід у сферу політики. Містере мер, ми науковий фонд і нічого більше.

Сатт додав:

– Крім того, він не розуміє, що створення озброєнь відволікатиме людей – цінних людей – від підготовки Енциклопедії. Цього не можна робити, незважаючи ні на що.

– Абсолютно правильно, – погодився Піренн. – Енциклопедія завжди має бути передусім.

Гардін подумки застогнав. Рада, здається, просто схиблена на цій Енциклопедії.

Він крижаним тоном вимовив:

– Чи спадало цій Раді колись на думку, що Термінус може мати інші інтереси, крім Енциклопедії?

Піренн відповів:

– Я не уявляю собі, Гардіне, щоб Фундація мала якийсь інший інтерес, крім Енциклопедії.

– Я не кажу про Фундацію, я кажу про Термінус. Боюся, ви не розумієте ситуації. Нас тут на Термінусі вже з мільйон, і лише не більше ста п'ятдесяти тисяч безпосередньо зайняті Енциклопедією. Для решти з нас – це дім. Ми тут народилися. Ми тут живемо. У порівнянні з нашими фермами, будинками та заводами Енциклопедія для нас мало що означає. Ми хочемо їх захистити...

Його перервали.

– Передусім Енциклопедія, – вичавив із себе Краст. – Це місія, яку ми маємо виконати.

– Місія, чорт забирай! – закричав Гардін. – Це могло бути правдою п'ятдесят років тому. Але зараз з'явилося нове покоління.

– Це не має стосунку до справи, – відповів Піренн. – Ми – науковці.

І Гардін схопився за цю фразу.

– Та невже? Хороша галюцинація, чи не так? Ваша компанія є прекрасним прикладом того, які проблеми спіткали всю Галактику протягом тисячоліть. Що це за наука – застрягнути тут на багато століть, класифікуючи праці вчених минулого тисячоліття? Ви колинебудь думали над тим, щоб працювати далі, розширюючи й удосконалюючи їхні знання? Ні! Вас цілком задовольняє бездіяльність. І Галактику це теж задовольняє, і лише космосу відомо, як довго її це задовольнятиме. Ось чому повстає Периферія; ось чому руйнуються комунікації; ось чому дрібним війнам немає кінця; ось чому цілі системи втрачають ядерну енергетику й повертаються до варварських методів хімічної енергії. Якщо хочете знати правду, – крикнув він, – уся Галактична Імперія гине...

Він зупинився й опустився в крісло, щоб віддихатися, не звертаючи уваги на двох або трьох чоловік, які одночасно намагалися йому відповісти...

Краст отримав слово.

– Я не розумію, містере мер, чого ви намагаєтеся досягти своїми істеричними заявами. Авжеж, ви не додали до обговорення нічого конструктивного. Шановний голово, я пропоную визнати зауваження оратора недоречними і продовжити обговорення з того моменту, коли воно було перервано.

Джорд Фара пожвавився вперше за весь час. До цього моменту він не втручався в суперечку, навіть коли вона була найгарячішою. Але тепер він вибухнув своїм важким басом, кожна нотка якого була так само важкою, як і його трьохсотфунтове тіло:

– Джентльмени, а ми часом нічого не забули?

– Що? – роздратовано відгукнувся Піренн.

- Що за місяць ми відзначаємо наше п'ятдесятиріччя. - Фара мав звичку говорити про найбанальніші речі таким тоном, наче це якісь глибокі істини.

- І що з того?

- І під час відзначення цієї пам'ятної дати, - безтурботно вів далі Фара, - буде відкрито Сховище Гарі Селдона. Ви ніколи не думали, що в ньому може бути?

- Не знаю. Щось звичайне. Можливо, шаблонна промова з привітаннями. Не думаю, що до Сховища могли покласти щось важливе, хоча журнал... - він глянув на Гардіна, який посміхнувся, - хотів присвятити цьому цілий випуск. Та я не дав цього зробити.

- Ага, - сказав Фара, - але, можливо, ви неправі. Вам не спадало на думку, - він зробив паузу, приклавши палець до свого кругленького носа, - що Сховище відчиняється в дуже зручний час?

- Ви хотіли сказати, у дуже незручний час, - пробурмотів Фулгем. - У нас зараз є інші речі, про які треба хвилюватися.

- Інші речі, важливіші від послання Гарі Селдона? Не думаю. - У голосі Фари з'являлося все більше самовпевнених ноток, і Гардін задумливо дивився на нього. До чого він хилить?

- Насправді, - вдоволено сказав Фара, - ви всі, здається, забули, що Селдон був найбільшим психологом нашого часу й засновником нашої Фундації. Мені видається цілком розумним припустити, що він використовував свою науку, щоб визначити ймовірний перебіг історії найближчого майбутнього. Якщо він це зробив, а це здається ймовірним, повторюю, він, напевно, знайшов би спосіб попередити нас про небезпеку і, можливо, указати на правильне рішення. Ви знаєте, що Енциклопедія була дуже дорогою його серцю.

У кімнаті панувала атмосфера сумнівів. Піренн відкашлявся.

- Ну, не знаю. Психологія - велика наука, але думаю, що на цей момент серед нас тут немає жодного психолога. Мені здається, що ми знаходимося в непевній ситуації.

Фара повернувся до Гардіна.

– Ви не вивчали психологію під керівництвом Алуріна? Гардін мрійливо відповів:

– Так, я так і не закінчив своє навчання. Я втомився від теорії. Хотів бути психологічним інженером, але не вистачило здібностей для цього, тож я зробив якнайкраще – пішов у політику. Це практично те саме.

– Ну і що ви думаєте про Сховище? Гардін обережно відповів:

– Не знаю.

Решту засідання він не сказав ані слова, навіть коли учасники повернулися до питання про канцлера Імперії.

Насправді він навіть не слухав. Його роздуми пішли іншим шляхом, і дещо почало потроху ставати на свої місця. Одна або дві маленькі деталі з'єдналися до купи.

Ключем була психологія. Він був упевнений в цьому. Він відчайдушно намагався згадати психологічну теорію, яку колись вивчав і завдяки якій дещо зрозумів з самого початку.

Такий відмінний психолог, як Селдон, розбирався в людських емоціях та реакціях достатньо добре, щоб передбачити майбутнє в широкій історичній перспективі.

А що це могло б означати?

4

Лорд Дорвін нюхав тютюн. Також у нього було довге волосся, кучеряве й заплутане, і, цілком імовірно, штучне, що доповнювалося парою світлих бакенбард, які він ласкаво пестив. Крім того, лорд розмовляв пишномовними фразами і гаркавив.

Та зараз Гардіну ніколи було думати про те, чому шляхетний канцлер викликав у нього таку миттеву відразу. О, так, ці елегантні жести, що ними він супроводжував усі свої зауваження, навмисно поблажливий тон, яким він супроводжував навіть просту відповідь «Так». Але, в будь-якому випадку, тепер було проблемою розшукати лорда. Він зник разом із Піренном півгодини тому – просто втік, хай йому грець.

Гардін був абсолютно впевнений, що його відсутність під час попередніх переговорів цілком влаштовує Піренна.

Але він таки знайшов Піренна в цьому крилі цього ж таки поверху, просто відчиняючи кожні двері. Штурхнувши чергові двері, Гардін з вигуком «Ах!» на вустах зайшов у темну кімнату. Силует хитромудрої зачіски лорда Дорвіна було важко не помітити на фоні освітленого екрана.

Лорд Дорвін підвівся:

– А, Гагдіне. Ви, безсумнівно, нас шукали? – Він простягнув свою тютюнницю (занадто декоровану й погано зроблену, як устиг помітити Гардін) і отримав увічливо відмову. Лорд узяв дрібку тютюну й люб'язно усміхнувся.

Піренн насупився, але Гардін зустрів його порожнім, байдужим виразом обличчя.

Запала мовчанка, яку порушив єдиний звук – стукіт кришки тютюнниці лорда Дорвіна. Він відклав її вбік і сказав:

– Ця ваша Енциклопедія, Гагдіне, велике досягнення. Наспгавді, це подвиг, який можна віднести до найвеличніших досягнень усіх часів.

– Більшість з нас погодяться з вами, мілорде. Однак це досягнення ще не завершене.

– З того моменту, як я побачив ефективність вашої Фундації, у мене немає жодних побоювань з цього приводу. – І він кивнув Піренну, який задоволено вклонився.

«Ну просто вечерея любові», – подумав Гардін.

– Я не скаржився на відсутність ефективності, мілорде, скоріше, на надмірну активність з боку частини анакреонців – хоч і в іншому та більш руйнівному напрямку.

– А, так, Анакгеон. – Він недбало махнув рукою. – Я щойно звідти повегнувся. Найбільш вагвагська планета. Абсолютно немислимо, як люди можуть жити в таких умовах. Відсутність найелементарніших вимог для культури людини, відсутність найголовніших згучностей та комфорту – цілковита застатість, де вони...

Гардін сухо перервав його:

– На жаль, анакреонці мають усі основні засоби, необхідні для ведення війни й руйнувань.

– Годі, годі. – Схоже, це роздратувало лорда Дорвіна, можливо, тому, що його перервали на півслові. – Але, знаєте, ми це питання загалом не обговорюємо. Спгавді, я теж зі свого боку стугбований. Доктоге Пігенн, а ви не покажете мені дгугий том? Будь ласка. Світло вимкнулося, і наступні півгодини Гардін міг також полетіти на Анакреон, оскільки на нього не звертали анінайменшої уваги. Книга на екрані мало що означала для нього, і він не намагався її читати, але лорд Дорвін у цей момент не на жарт розхвилювався. Гардін помітив, що від хвилювання він навіть перестав гаркавити.

Коли світло знову ввімкнули, лорд Дорвін сказав:

– Дивовижно. Спгавді дивовижно. Ви, Гагдіне, часом не цікавитеся агхеологією?

– Що? – Гардін відволікся від роздумів. – Ні, мілорде, не сказав би. Я планував стати психологом, а врешті-решт став політиком.

– Ах! Без сумніву, цікава наука. Гозумієте, я сам, – він узяв чималеньку дрібку тютюну, – бавлюся агхеологією.

– Справді?

– Його світлість, – утрутився Піренн, – дуже добре знайомий з цією галуззю.

– Ну, можливо, можливо, – благодушно відповів його світлість. – Я згобив жаж як багато в науці. Спгавді, дуже добге в цьому гозбигаюся. Я пегечитав Джагдуна, Обіясі, Кгомвілла... гозумієте, всіх їх пегечитав.

– Я, звичайно, чув про цих авторів, – сказав Гардін, – але ніколи їх не читав.

– Вам вагто колись це згобити, мій любий дгуже. Це колись повернеться вам стогицею. Що ж, я вважаю, що точно вагто було полетіти сюди, на Пегифегію, щоб побачити цей примігник Ламет. Не повігите, у моїй бібліотеці жодного немає. До гечі, доктоге Пігенн, ви не забули пго свою обіцянку – згобити для мене копію з цієї книжки до того, як я поїду?

– Ви повинні знати, що Ламет, – самовпевнено продовжував канцлер, – дає нове й цікаве доповнення до моїх знань пго «питання походження».

– Яке питання?

Кінец ознакомительного фрагмента.

notes

Примечания

1

Усі цитати з «Галактичної енциклопедії» взяті з її 116-го видання, опублікованого 1020 р. е.ф. видавництвом «Encyclopedia Galactica Publishing Co» (Термінус), із дозволу видавців. (Прим. авт.)

Зимовий сад англійською звучить як «Sun Room» – дослівно «сонячна кімната».
(Тут і далі примітки перекладача, якщо не зазначено інше.)

Купить: https://tn.knigapoisk.com/az-mov_ayzek/fundac-ya

надано

Прочитайте цю книгу цілком, купивши повну легальну версію: [Купити](#)